

INDÈX

Prològ.....	11
Abansdider.....	15
1. Eth país dera Clau.....	21
2. Era memòria deth pan.....	55
3. Montanhes regalades.....	87
4. “Chinchons entà enterrar-te”.....	109
5. Es dies que vieràn.....	169

Coneishí a Francesc Boya a començaments dera decada de 2000, quan eth ère Deputat en Parlament de Catalonha e jo, des dera universitat e tanben des der activisme social, denonciaua es excèssi d'un procès urbanizador extensiu e expansiu que començaue a èster preocupant e sajaua de convèncer as politics d'aquera epòca deth besonh imperiós d'includir eth paisatge enes politiques publiques, sustot es de caractèr territorial e urbanistic. Ada eth non l'aguí de convèncer d'arren: ac auie ben clar. E siguec precisament gràcies ara sua sensibilitat e ara de companhs de viatge sòns coma Oriol Nel.lo, Joan Ganyet, Joaquim Nadal e eth madeish Pasqual Maragall que, ara fin, er an 2005, eth nòste Parlament legislaue per prumèr viatge en tèmes de paisatge. Neishie atau era Lei de Proteccion, Gestion e Ordenacion deth Paisatge de Catalonha e, de retruc, er Observatòri deth Paisatge de Catalonha, un ens unic en Euròpa, qu'è agut er aonor de dirigir des dera sua creacion e enquia mejans der an 2017.

Perdèrem eth contacte pendent quauquís ans e darrèrament l'auem reprenut. E m'è retrobat damb un Francesc Boya autant o mès conscient e sensible pera qüestion deth territòri en generau e deth paisatge en particular qu'eth d'aqueri ans ja luenhencs, çò que m'a hèt plaser especiaument. Liegent aguest libre te das compde qu'aguesta consciéncia e sensibilitat non son circunstanciaus, e encara mens, superficials, senon que son inerents ar autor, ara persona, e aquerò se paupe plana a plana.

Auetz aci un libre sus Aran. Non ei un libre de rebrembes, mès que n'i a. Non ei ua autobiografia, mès n'i a un pialèr de pincelades. Non ei eth tipic libre deth tipic politic, mès i a messatge politic e s'entreven propòstes entà Aran e tath conjunt deth país dignes d'èster prenudes en consideracion. Es magnifiques fotografies qu'eth lector i trobarà e es allusions que soent se

hèn a un passat que se mos eslingue des mans pòden hèr a pensar qu'èm dauant d'un libre nostalgic, qu'idealize aguest passat. Non ei atau, tot ath contrari: aguesta guardada ath passat servís ar autor de palanca entà encarrar eth futur, establint un ligam entre passat e futur que passe peth present, pr'amor qu'ei en present, ara e aciù, que premanim eth futur.

E parlant deth futur, non me pogui estar de constatar ua realitat preocupanta, e ei eth hèt qu'Aran non s'escape des risqui d'omogeneizacion, banalizacion e tematizacion deth paisatge qu'afècten a d'auti airaus de montanha que tanben an apostat per un monocultiu toristic (damb egemonia des espòrts d'iuèrn) en qué, malerosament, soent s'a conforut eth negòci toristic damb eth negòci immobiliari. Plan que me temi, totun, qu'es conseqüències entà un territòri damb tanta personalitat coma ei Aran son, se s'escatz, mèns preocupantes. Perqué? Donques pr'amor que, coïncidint plenament damb er autor deth libre, era singularitat e personalitat aranesa descansa fundamentaument sus dus pilars: era lengua e eth paisatge. Andús se sostien mutuaument. Era lengua patirà se non i a referències a un paisatge que li a hèt de cunhèra, s'es nòms des lòcs desapareishen, s'era toponímia se banalize; e eth paisatge se'n ressentirà se qui viu e trebalhe en aguesta val extraordinària non i manten cap sòrta de laç afectiu, emotiu.

Aran a, ara madeish, un elevat risc d'empraubiment e afebliment deth sòn sentit deth lòc. Eth legat culturau millenari qu'encara s'entrevé a trauès d'ua lengua que resistís e d'un paisatge que non vò morir se'n pòt anar en òrris en quate dies. Sense voler èster alarmista, è era impression qu'es aranesi d'aué, es generacions actuaus, an dauant sòn era darrèra oportunitat entà redreçar aguesta situacion; un redreçament que passe, de ben segur, per refortilhar era lengua e eth sòn usatge colloquiau e per non mauméter ne un pam mèns de paisatge. Non ei impossible, auem es instruments tà evità'c. Ei qüestion de volentat politica e de consciéncia social. Libres coma eth qu'è er aonor de prologar contribuïssen un pialèr non sonque a compartir era diagnòsi (punt de partida essenciau), senon a méter eth hiu ena agulha. Ja. Ara madeish.

Tèrra de pas e ath madeish temps refugi de tradicions ancestraus, unic territòri de parla occitana deth Principat, Aran non pòt pèrder de cap manèra era sua identitat. Non sonque s'empraubirien culturaument e espirituaument toti es aranesi, senon eth conjunt des catalans. E jo, que m'estimi aguesta tèrra, eth prumèr.

Aguest treball, a despiet que tot soent hè incursions ena istòria, non ei un libre d'istòria, ne tanpòc vò èster un libre adreçat sonque a lectors qu'agen interès ena politica aranesa. Aguest ei un treball que nèish d'ua conviccion e d'ua volentat personau d'apregondir e comprèner es rèptes de futur des aranesi, en tant que ciutadans d'un territòri singular e diferenciat. Sò segur que moltes d'aguestes reflexions que trobaratz en aguest libre son inquietuds compartides per persones qu'an vist e viscut era evolucion des pòbles aranesi.

Afrontar es cambis sociaus, economics, politics ei un procès de constant aprendissatge. Soent, vedem coma aguesti cambis s'impòsen per'mor des inèrcies e des conjuntures globaus, sense auer massa capacitat tà corregir-les ne tà gestionar-les enes nòsti entorns mès immediats, basicament, perque auem, a viatges, pòca consciència dera realitat a non èster que sigam capaci de guardar-la damb era perspectiva deth temps. Aquerò ei çò que jo è sajat, umilament, de hèr en aguesta publicacion: guardar eth present damb era perspectiva des ans e dera mia experiència ena Administracion Publica.

Aué, çò qu'ei globau s'impòse a çò qu'ei locau, e era espirau globalizadora mos arrossègue de cap a estadis qu'organizadament, auríem de saber gestionar e matisar.

E en aguest sens, as aranesi mos cau analizar com a evolucionat era nòsta relacion damb era montanha coma element centrau des nòstes vides, e damb era tèrra coma un concèpte mès generau. E mos ac cau hèr ath torn d'elements tant importants coma eth paisatge e es activitats agràries, o reflexionant sus eth futur que se mos presente condicionat pes

efèctes deth nòste plaçament en ua zòna de passatge deth transit internacional. Pr'amor d'açò qu'è volut plantejar aguestes reflexions, sense mès objectiu qu'eth de contribuïr a restacar elements plan valuosi dera nòsta istòria damb es nau conceptes qu'aué son çò mès innovador en matèria de gestion territorial. Eth resultat ei qu'un pialèr des causes qu'aué se plantegen e s'aconselhen coma modèls de gestion, ja an un precedent ena forma coma hè dus sègles se gestionauen es recorsi comunaus d'Aran.

En tot cas, voi dider que non preteni exercir d'istoriador e qu'en aguestes planes sonque è sajat de hèr a comprèner, de revisar e d'explicar era mia vision deth passat e sustot de com imagini eth futur deth mèn país. Totun, aguest non ei un libre complasent ne damb era istòria ne damb era retorica que tot soent acompanhe as libres que poderiem restacar a ua literatura d'exaltacion politica, entre d'outes rasons, perque tanpòc a cap de pretension d'èster un assag politic, maugrat que tanben parle de politica. Serie impossible non hè'c. Com abordam es nòsti rèptes de futur coma pòble sense era politica? Ei cèrt que non ei un libre tà parlar dera petita politica partidària. De hèt, n'è volut hùger d'aqueth estadi dera immediatesa e deth retrèt. Deth regat cuert. Non i a cap volentat de senhalar ad arrés, e s'en bèth moment ac hèsqi è sajat de compartir era responsabilitat d'aqueres causes qu'es aranesi non auem hèt ben o simplement non les auem hèt.

En escriuer aguestes planes è sabut, dempús de desnishar e de dissecionar aqueri episòdis deth passat que m'an interessat especiaument, dera husta qu'ère hèta era gent que mos a precedit enes nòsti pòbles. Der enòrme prètzhèt que suposaue tada era eth simple hèt de suberviuèr atrapade en ua tèrra de frontèra que li exigie grani sacrificis e abilitats militares e politiquas tà guarar es sòns bens, e dera sua capacitat de decidir sus es montanhes e era sua manèra de gestionar-les.

Se parle des aranesi ath long dera istòria, coma un pòble tenaç, lutador e pòc dat as eferescències politiquas e sociaus. Mès quan un estúdie era complexitat dera sua organizacion sociau e politica, compren enquia quin punt era sua ère ua extraordinària aventura politica e economica per'mor qu'artenheren, en molti aspèctes, a gestionar comunitàriament es recorsi que les pemetien suberviuèr en un espaci ostil e en condicions a viatges

extrêmes. Mès, dilhèu, se bèth merit an aguestes planes ei eth de poder contrastar ua guardada de passats epics, un present de cambis vertiginosi e un futur incèrt que met en qüestion quin a d'èster eth destin des nòsti pòbles. E sò convençut qu'eth futur depenerà de s'em capaci de saber interpretar e liéger ben eth passat. Eth futur des parçans coma eth nòste se jògue en ua clau molt concrèta. Aquera clau ei era nòsta capacitat de saber conservar e preservar era esséncia de tot aquerò qu'auem estat e projectà'c en futur des dera singularitat que mos da era diferéncia. En un mon que se globalize e a on tot çò qu'ei singular desapareish jos era cultura deth consum, saber avalorar e préner consciéncia dera transcendéncia de determinades valors qu'an hargat era nòsta comunitat ei, justament, er element definitiu e definidor deth "qué e deth com" seram deman.

Ei òbvi que non sò pas un endonviaire e que sense dobte, eth futur apertien as que viuem en aguest país nòste. Un futur que depen des decisions qu'auem de préner e des que ja auem prenut, encertadament o equivocadament.

Ei vertat qu'aqueri qu'an liejut aguestes planes, as qui arregraisqui agen volut hèr er exercici d'ajudar-me a avalorar-les, i an trobat un shinhau de pessimisme. E i é. Me hè dò era desaparicion deth nòste paisatge; me hè dò era pèrta dera nòsta identitat; me hè dò non saber-mos reconéisher en nosati madeishi... Voi díder d'èster fidèus a ua consciéncia que mos restaque as generacions que mos an precedit. I a valors que, coma expliqui, poderiem compartir en moltes des formes istoriques en qué es aranesi an gestionat es ahèrs dera val. Sabi qu'aguest non ei un terren facil e per'mor d'aguesta conviccion è sajat de non èster bric dogmatic e mens de hèr concessions a visions parciaus o interessades. Mès, ei òbvi que totes eres son visions personaus que sonque pòden servir coma punt de partença tà ua reflexion qu'auram de hèr, compartida entre toti es que se senten interessadi per aspèctes capdaus deth futur immediat que mos interpèllen.

Non voi negar-vos qu'aguest tanben ei un libre de sentiments. Eth laberint d'emocions que mos amien a aquerir eth sentit de pertanhença a ua tèrra, a ua geografia determinada, son sentiments que se conformen ath long de tota ua vida. Ua convèrsa, un moment, un rebrembe,

un paisatge van configurant, retalh a retalh, ua perspectiva dera realitat que mos condicione a viuer-la e a perceber-la. La pensi coma un arbe que se neurís dera memòria personau mès, tanben, dera memòria compartida. Aquera que mos restaque as nòsti, ara família, ath pòble, as qu'an mercat d'ua manèra o ua auta era tua vida. Un arbe que tanben a arraïcs en aquera part deth coneishement e d'aquera estranha substància en qué, volentàriament mos capihonam tà saber eth qué e eth com de tantes causes que mos interpèllen deuant d'aquera volentat d'èster. Èster e sentir ua tèrra qu'estimes e que t'evòque ua prigonda relacion damb es que i an passat abans que tu.

Aguest treball se dividís en cinc capítols, qu'abòrden diferenti elements que me semblen troncaus en aguesta reflexion sus eth pervier deth país. En prumèr plantegi coma er èster un lòc de passatge mos a condicionat e coma es camins son elements definidors dera nòsta istòria e era formacion ne serà deth nòste futur. Eth dusau tracte sus eth suenh dera tèrra coma un element capdau qu'a de besonh un estat de consciència civica e tanben politica tà gestionar e comprèner era transcendència d'aguesti espacis des quaus, a viatges non artenehem a saber dera sua valor. En tresau reflexioni sus era montanha coma contèxte dera nòsta existència e coma scenari que mos junh a toti aqueri endrets qu'an problematiques similares. En quatau me referisqui ara volentat d'èster e eth sentit deth nòste autogovèrn, en tot guardar damb perspectiva era evolucion des nòstes institucions. E finaument, eth cincau abòrde era evolucion economica e es hèts mès recents dera actualitat politica. Aguesti son, des deth mèn punt d'enguarda, es cinc elements claus tà afrontar eth futur. Totun, non demoretz un libre ar us en çò que hè ara estructura narrativa. Coma è dit, aguest libre vò èster ua antara a on poguen passar es debats e es opinions, per controvertides que siguen, tà ajudar-mos a hèr aguest exercici collectiu de pensar amassa eth país.

E sustot, vò èster un libre de memòria adreçat as naues generacions, aqueres que sonque coneishen era montanha coma un espaci de léser e que ja non pòden veir er Aran qu'auem perdut en aguesti ans.

ETH PAÍS DERA CLAU

I auec un temps qu'es aranesi èrem vesins d'un país damb pòrtes. Eth heired obliguèc a barrar era boca nòrd deth tunèl de Vielha tà per'mor d'evitar qu'es filtracions dera aigua se gelèssen en sòn interior. Aué, resulte dificil d'imaginar ar operari d'òbres publiques, de nòm Melitón, daurint e barrant era enòrma pòrta deth tunèl, en ua carretèra a on i passen mils de veïculs ath cap deth dia. Totun, alavetz, trauessar eth tunèl se hège molt de tant en tant. Rebrembi es viatges dera mia enfància laguens d'un taxi e camin de Lhèida tà on s'i anauè en compdades ocasions. Normaument, aqueri viatges auien a veir damb crompes que requerien mèns ofèrta dera que trobauem en país o, çò qu'ère mèns abituau, damb visites de mètgès.

Es pòrtes deth tunèl poderien èster per eres madeishes, un simbèu, coma n'ère tanben eth peatge qu'era empresa idroelectrica qu'auie bastit eth barratge d'Escales crubaue as veïculs que circulauen pera "sua" carretèra de tèrra e graua —ath torn de 50 pessetes—, tà evitar es dues ores de camin qu'ère çò que duraue era rota alternativa per Sòrt e Tresp. Non dèishe d'èster chocant que nosati, qu'auem en nòste escut era clau, auèssèm, alavetz tanben, era pòrta tà hèr-la a servir. Ua clau qu'en nòste escut simbolize qu'em un lòc de passatge, e ath madeish temps barre eth pas e claue es règnes deth sud. Agust ère eth significat d'aquera clau enes tempsi en qué viatjar ère un prètzhèt extraordinari.

Ei vertat qu'eth tunèl de Vielha ei un element iconic dera nòsta istòria e dera nòsta geografia, o dilhèu dera nòsta luta contra era geografia e contra era orografia, a còps aliada e a còps adversa en sentit mèns plen dera paraula. Un tunèl deth quau, coma veiram, se'n parle des de mejans deth sègle XIX e que, totun, non artenh a èster realitat enquia 1948. Un tunèl que s'en-honse parciaument ena sua part perlongada, bastida

darrèrament ena sua boca nòrd, er 11 de hereuèr der an 2007, just uns mesi abans d'inaugurar eth nau tunèl que s'auie començat a horadar en an 2002. Uns eveniments, autant er en·honsament coma era construccion deth nau tunèl, que sigueren acompanhadi de fòrtes polemiques. Era mès virulenta era relacionada damb eth marcatge d'ua tresau via en sentit nòrd-sud. Aué mos còste imaginar qué passarie en aguest tunèl sense aguesta via que mos permet auançar as camions de gran tonatge que, lentament, transcorren per fòrtes penents enquiara boca sud. En aqueth moment, era luta damb eth Ministèri de Foment, dirigit alavetz pera ministra Magdalena Álvarez, siguec un combat en tota regla, tà hèr a veir era evidéncia a uns tecnicos que volien, per miei de reglaments absurds, negar-la de totes totes. Eth conflicte provoquèc que cap de representant deth ministèri siguesse present ena dubertura/inauguracion dera *infraestructura*, per ben qu'aguest siguesse un dia istoric tà Aran, que portaue ans reïvindicant milhores en antic tunèl, considerat un des mès perillhosi d'Euròpa.

Es viatges an format part tostemp der imaginari des aranesi e dera sua cultura coma ua forma inevitabla de víuer, non pas per léser, ne per torisme, senon perque es exigéncias dera superviuéncia ac exigien. E eth viatge ère, per fòrça, un moment de risc e d'incertesa. Escruiua en ues linhas mès ensús, ua experiéncia personau de hèr ues pòques decades e, totun, alavetz, damb era arribada des coches, eth transpòrt auie hèt un saut inimaginable tàs generacions anteriores. Ena mia familia, coma en tantes d'aves deth país, è auut un oncle desapareishut quan encara ère un adolescent, en un viatge tara turbulenta America des ans trenta. Ada eth le deui eth mèn nòm. E un oncle arrèrpairin, de nòm Fermin, s'embarcaue en Marselha coma contramèstre en un gran mercant. D'eth encara conservam un jòc de navages d'arrasar e un magnific arcon chinés que descorbí per edart en humarau des de Mossenpèir. E ath delà d'aguesti cassi tan propèrs, liéger er opuscle sus era aventura dera familia Arró, fondadora dera prumèra empresa privada que s'installèc en Argentina tà balhar eth servici d'aigua correnta en Carmel de Patagònia a finaus deth XIX, illustre sus aguest esperit viatgèr d'aqueri aranesi deth sègle XIX e començament deth XX.

© Francés Xavier Boya Alós, 2018
© d'aguesta edicion: Pagès Editors, S. L., 2019
carrer Sant Salvador, 8 - 25005 Lleida
editorial@pageseditors.cat
www.pageseditors.cat

Institut d'Estudis Ilerdencs, 2019
Fundació Pública de la Diputació de Lleida
Plaça de la Catedral, s/n - 25002 Lleida
fpiei@diputaciolleida.cat
www.fpiei.cat

Prumèra edicion: abriu de 2019
ISBN (Pagès Editors): 978-84-1303-082-1
ISBN (IEI): 978-84-16452-57-6
DL: L-225-2019

Qu'ei proibida era reproduccion totau o parciau d'aguest obratge per quaussevolh mejan que sigue sense era autorizacion prealbla dera casa editora.